

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

«ՄԱՐՏՆՉՈՂ ԱՆԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ»՝ ԿՈՍՏԱՆՍՆԱԿԻ ԶԿԱՅԱՑԱԾ ՆԱԽԱԳԻԾ

Սկիզբը՝ թիվ Ա.

ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սկզբնական շրջանում հակակեղեցական պայքարի ազդեցության մեթոդների անբավարար կամ թույլ լինելը հարկադրեց նոր իշխանություններին անցնել առավել համակարգված հակակրոնական գործունեության, որը թեպետ երբեմն ուղեկցվում էր պայքարի արտաքուստ «թուլացմամբ», սակայն ստանում էր պարտադիր ու հետեւողական ծրագրավորման բնույթ: Արագորեն աշխուժանալով՝ «Մարտնչող անաստվածների միությունը» դարձավ խորհրդային երկրում գոյություն ունեցող ամենից զանգվածային կամավոր հասարակական կազմակերպություններից մեկը (կոմկուսից, կոմերիտմիությունից, արհմիություններից հետո): Զեւավորվեց աստվածամերժական քարոզչության ու կադրերի պատրաստման կուռ համակարգ՝ տարատեսակ լայնածավալ միջոցառումներով եւ գրականության մեծաքանակ տպագրությամբ:

Ելնելով ԽՍՀՄ-ում որդեգրված կոլտնտեսային շարժման ու դասակարգային պայքարի հետագա սրման ընդհանուր քաղաքական նոր իրավիճակից՝ արդեն 1929 թ. անաստվածների միությունները վերանվանվեցին մարտնչող անաստվածների միությունների, այլեւս նախկին «մեղմ» մեթոդներն ու եղանակները փոխարինվեցին ավելի կոշտ ու անզիջում պայքարի՝ պետական համակարգին բնորոշ վարչահրամայական մեթոդներով: Երբեմն գործը հասնում էր ծայրահեղության, եւ հաճախ ներկայացվում էին Եկեղեցու դեմ իրականում չծավալված գործունեության կեղծ ցուցանիշներ:

Հատկանշական է, որ 1930-ականների սկզբին հակակրոնական շարժումը որոշակի տեղատվություն ապրեց, ինչը պայմանավորված էր ոչ

այնքան այդ ոլորտում իշխանությունների ունեցած հաջողություններով, որքան այդ պայքարն անմիջականորեն վարողների «հոգնածությունամբ» ու աշխատանքի անբավարար արդյունավետությամբ: Եւ պատահական չէ, որ Եկեղեցուց ու հավատքից հեռացան հիմնականում այն խավերը եւ անհատները, որոնց հավատն առանց այդ էլ տկար էր: Նրանց բավական էր նոր իշխանությունների քաղաքական աջակցությունը, եւ անաստվածներն արդեն հակակրոնական քարոզի կարիք չունեին: Մյուս կողմից՝ համոզված հավատացյալ զանգվածների վրա հակակրոնական քարոզչությունը քաղաքական ու դավանանքային առումով էական ազդեցություն չունեցավ:

Հակակրոնական պայքար մղող միության գործուն անդամները գիտամտավոր եւ կրթական պատրաստվածության ներուժով առանձնակի աչքի չէին ընկնում: Պետական մեքենայի բռնաճնշիչ ու վարչական միջոցառումները մեծ հաջողությունների չէին բերում սոսկ այն պատճառով, որ այդ ամենը բնակչության լայն խավերի շրջանում՝ մանավանդ գյուղացիության, ճնշվողների՝ հոգեւորականության նկատմամբ զուտ ենթագիտակցական ու զգացմունքային կարեկցանք էր առաջացնում:

Տեղին է հիշատակել, որ բացթողումների եւ անարդյունավետ աշխատանքի համար բուն միության ղեկավար ու միջին աշխատակազմը նույնպես բռնաճնշումների էր ենթարկվում ԽՍՀՄ-ում տիրող ընդհանուր ներկուսակցական պայքարի համապատկերում: Միության հատկապես ղեկավար կազմը գերազանցապես, որպես կանոն, կուսակցա-պետական աշխատակիցներ էին, որոնք ենթակա էին այդ տարիներին իշխող զանազան մեղադրանքներով բռնադատման:

1937 թ. ԽՍՀՄ մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ բնակչության ընդհանուր առմամբ երկու երրորդն իրեն հավատացյալ էր համարում: Այսինքն՝ այդ փաստը վկայում էր, որ նոր աստվածամերժ պետության հակակրոնական գործունեությունն անգամ խորհրդային իշխանության հաստատումից շուրջ երկու տասնամյակ հետո անհաջողության էր մատնվել, ինչը բնականաբար պետք է անհանգստացներ իշխանություններին: Սակայն Հայրենական մեծ պատերազմը եւ մի շարք այլ առարկայական ու ենթակայական գործոններ ստիպեցին իշխանություններին մեղմացնել ու չափավորել հակակրոնական պայքարը: Ուշագրավ փաստ. 1943 թ. ԽՍՀՄ «գլխավոր անաստված» Շմ. Յարոսլավսկու մահից հետո բազմաթիվ մահախոսականներում նրա գործունեությունը նույ-

նիսկ հիշատակության շարժանացավ, մինչև անգամ լուծարվեց ԽՍՀՄ կենտրոնական հակակրոնական թանգարանը:

Բնականաբար «Մարտնչող անաստվածների միության» հիմնական միջուկը կազմում էին փոքրաքանակ գործունյա անդամները, մինչդեռ աշխատակազմի հիմնական զանգվածը, որպես կանոն, պարզապես այսպես կոչված բուռն գործունեության տպավորություն էր ստեղծում եւ այդ աշխատանքն ընկալում իբրեւ լրացուցիչ ծանրաբեռնվածություն: Եւ քանի որ այդ աշխատանքները կատարվում էին անվճար ու հասարակական հիմունքներով, չկար առանձնակի շահագրգռվածություն եւ ոգեւորություն:

Հակակրոնական քաղաքական պայքարի շրջանակներում կիրառվում էին տարաբնույթ միջոցներ. պատժիչ (պետանվտանգության կառույցներ, աքսորի, քրեական գործերի հարուցման թույլտվություն), վարչական (հոգեւորականների ու կրոնաեկեղեցական կառույցների համատարած դիտարկում ու վերահսկողություն, աղոթատեղիների փակում), օրենսդիր (կրոնաեկեղեցական կառույցների գործունեությունն արգելող կամ կարգավորող օրենքների եւ կանոններ սահմանող իրավական փաստաթղթերի պատրաստում), քարոզչական (հակակրոնական մամուլի եւ գրականության հրատարակում եւ անաստված կառույցների ստեղծում), ներեկեղեցական (այսպես կոչված «բարենորոգչական» կառույցների ձեւավորում ու Եկեղեցու ղեկավար մարմիններում խառնակչության սերմանում):

Մասնավորապես, միության հիմնական քաղաքական բնույթի գործառույթներից էին դասախոսությունները, նոր խորհրդային «կարմիր» տոների եւ քաղաքացիական ծեսերի արմատավորումը, անաստված գյուղերի, կոլտնտեսությունների ու արտադրական միավորների ստեղծումը, որոնք միշտ էլ, որ ցանկալի արդյունքներ էին տալիս: Նույնը վերաբերում է նաեւ կրոնի ու Եկեղեցու պատմության, Քրիստոսի պատմականության, կրոնաեկեղեցական ծեսերի էության մասին «գիտական» աշխատություններին, որոնք թեպետ հրատարակվում էին ժամանակի համար մեծ տպաքանակներով (ՀՍԽՀ-ում նաեւ ռուսերենից կատարված բազմաթիվ թարգմանություններ էին հրատարակվում), սակայն այդպես էլ գիտական-ակադեմիական շրջանակներում եւ հանրային ընկալման մեջ իրենց հաստատուն տեղը չունեցան եւ տասնամյակ անց վերջնական մոռացության մատնվեցին:

Հակակրոնական պայքարի ծրագրավորված միջոցառումների շրջանակում միությունն իրականացնում էր այսպես կոչված «Անաստված հնգամյակներ»։ Դա սկսվեց 1929 թ. վերջին եւ նպատակ էր հետապնդում, համատարած պայքար մղելով, վերջնականորեն արմատախիլ անելու «կրոնական թուրմը» հատկապես տնտեսական ենթակառուցվածքների ոլորտում՝ ելնելով դասակարգային պայքարի սրման մասին Ի. Ստալինի դրույթներից, որտեղ իշխանությունն ամենից գործուն հակառակորդներից էին համարվում կրոնական կազմակերպությունները։ Առաջին ծրագիրը հաստատվեց արդեն 1930 թ. սկզբին։ Սակայն ոչ իրատեսական խնդիրների (օրինակ՝ հակակրոնական համաշխարհային թանգարանի ստեղծում, միությանը 10 միլիոն անդամագրում) առաջադրման արդյունքում առաջին հնգամյակի ցուցանիշները չկատարվեցին։ Այդուհանդերձ՝ մշակվեց երկրորդ հնգամյակ, որի ցուցանիշները նախորդի համեմատ ավելի անիրատեսական ու ցնորական էին, օրինակ՝ այնպես անել, որ մինչեւ 1937 թ. մայիսի 1-ը ԽՍՀՄ ողջ տարածքում մոռացվի Աստծու անունը։ Մինչդեռ միության ղեկավարությունն այդ ծրագրերի իրականացման տապալումը բացատրում էր արդեն սովորական դարձած հիմնադուրկ պատճառներով, ներքին ու արտաքին թշնամիների խոչընդոտներ, կրոնական կազմակերպությունների վնասակար գործունեություն։ Արդյունքում հնգամյակները դադարեցվեցին։ 1937 թ. ԽՍՀՄ մարդահամարով պարզվեց, որ քաղաքային բնակչության 1/3-ը եւ գյուղական բնակչության 2/3-ը իրենց համարել են հավատացյալ, ինչը վերջնական վկայեց հակակրոնական պայքարի ձախողման մասին։ Մարդահամարի արդյունքների հրապարակումն անմիջապես արգելվեց, եւ դա բացահայտվեց միայն 1990 թ.¹։

Ինչպես ողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ ՀՍԽՀ-ում միությունն ամենից զանգվածային հասարակական կազմակերպություններից էր՝ իր բազմաճյուղ գործունեությամբ։ Սակայն հակակրոնական պայքարում՝ հատկապես վարչահրամայական գործիքակազմի կիրառման տեսանկյունից, որքան էլ զարմանալի թվա, նրա դերակատարությունը երկրորդական էր։ Միության գործունեության հիմնական եւ առաջնահերթ նպատակը տեղեկատվական էր՝ հակակրոնական քարոզչություն։

¹ И. Павлов, Российская религиозность в контексте переписи населения 1937 года // http://www.krotov.info/hislovy/20/1930/1937_pavlov.htm

ՇԱՐԺՄԱՆ ՔԱՐՈՋՁԱԿԱՆ ՍՆԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչ խոսք, զանգվածային հակակրոնական պայքարում քարոզչական առաջնահերթ սլաքը պետք է ուղղվեր Հիսուս Քրիստոսի մերժմանը, անգամ Նրա գոյության հերքմանը: Այս առումով առանձնահատուկ «ջերմեռանդություն» էին ցուցաբերում հայազգի մարտնչողները: Նրանցից առավել աչքի էր ընկնում Նիմանդը, որը հեղինակել էր մի քանի հանրամատչելի ցածրորակ գրքույկներ: Նա մասնավորապես վերջնական ճշմարտության հավակնելով՝ բացարձակ հրամայական ոճով հայտարարում էր. «Մեր ժամանակակից գիտությունը ապացուցում է, որ Քրիստոսը իսկապես գոյություն չի ունեցել, որ նա առասպելական անձ է: Եթե Քրիստոս երբեք գոյություն չի ունեցել եւ առասպելական անձնավորություն է եղել, ապա ուրեմն եզրակացնելու ենք, որ առասպելական մարդու մայր համարվող Մարիամն էլ առասպելական անձ է եւ իսկի գոյություն չի ունեցել»²: Հեղինակի մի շարք գրքույկներ նվիրված են քրիստոնեական տոների քննադատությանը եւ մերժմանը: Այստեղ այդ տոները դիտարկվում են հատկապես տնտեսական «վնասակարության» տեսանկյունից³:

«Մերունի վանական» կեղծանունով հանդես եկող նախկին Բենիկ վարդապետը, «մերկացնելով» մեռոնեփեքի ծեսը, պատմական ոչ մի քննադատության չդիմացող, կատարյալ անհեթեթության հասնող եզրակացություն էր կատարում. «Մեռոնեփեքի ծեսից եւ օծյալների եսապատությունից բղխում է եւ մի ուրիշ չարիք, որ մղձավանջի նման դարերով խեղդում էր հայ ժողովրդին եւ օրեցօր կրճատում նրա թիվը: Այդ դեպքը օտար ազգերն ու օտարազավանները տաժած ատելությունն է, որի հետեւանքով օտարների ատելությունն էլ իբրեւ տապանաքար հայ ժողովրդի վրա է քաշվում»⁴:

Նույն նյութի վերաբերյալ, հայազգի հեղինակներից զատ, որպես վերադասի անբեկանելի ճշմարտություն, ռուսերենից պարբերաբար թարգմանությամբ հրատարակվում էին մոսկովյան «մարտնչողների» գրքույկները, որոնց վերնագրերն արդեն իսկ խոսուն էին⁵:

² ՆԻՄԱՆԳ, Աստվածածնի տոնը, Երեւան, 1928, էջ 6:

³ ՆԻՄԱՆԳ, Եկեղեցական տոներ, Երեւան, 1931: Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտությունը, Երեւան, 1930:

⁴ ՄԵՐՈՒՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ, Մեռոնեփեք (նվեր հայ ուխտավորներին), Երեւան, 1926, էջ 14:

⁵ Հարության տոնի առասպելը: Երեւան, 1930: Վ. ԿՈՒՋՄԻՆ, «Քրիստոս չհարյավ ի մեռելոց», Երեւան, 1925: Ա. ԼՈՔԻՆՈՎ, Քրիստոսի լեզենդը, Երեւան, 1927: Ն. ԱՄՈՍՈՎ,

Ակտիվ «մարտնչողներից» մեկը՝ Հովհ. Պետրոսյանը, ձեռակերպեց իրենց գործունեության առաջնահերթությունը, թեկուզ դա եւս հիմնականում մնաց թղթի վրա. «Հակակրոնական աշխատանքը չպիտի տարվի կոմպանիոն ձեռով, նա մեր հասարակական-քաղաքական աշխատանքների մի հիմնական բնագավառն է: Հակակրոնական աշխատանքը պիտի լինի մարտական, մյուս կողմից ճկուն, տեղի կոնկրետ պայմանների հաշվառման հիման վրա: ՄԱՄ պիտի դառնա հզոր եւ մասսայական մի կազմակերպություն»⁶:

Հատկանշական էր, որ հայազգի «մարտնչողները» քարոզչական նպատակներով հնարավորինս լայնորեն օգտագործում էին նաեւ թարգմանական մոսկովյան հրատարակությունները՝ դրանք լրացնելով «հայկական նյութերով»: Մասնավորապես կարեւորելով ԽՍՀՄ «Մարտնչող անաստվածների միության» հրատարակած համամիութենական դասագիրքը՝ այն համեմել էին նմանօրինակ նյութերով: Նկատի ունենալով դրանց կարեւորությունը հայազգի «մարտնչողների» գաղափարական, պատմական եւ քաղաքական մտածելակերպի պատկերացման տեսանկյունից՝ կատարենք մի քանի բնորոշ մեջբերում. «1905 թ. հեղափոխության թշնամի դուրս եկավ եւ հայ եկեղեցին, որ միանալով հայ կապիտալիստների հավատարիմ գամփոնների՝ դաշնակցականների հետ, իր ամբողջ ուժերը գործ դրեց, որ Հայաստանի բանվորությունը եւ գյուղացիները չկարողանան միանալ Ռուսաստանի բանվորների եւ գյուղացիների հեղափոխական շարժմանը: Դաշնակցականները եւ էջմիածինը որպես միջոց օգտագործեցին ցարիզմի կողմից գիտակցաբար առաջ բերված հայ-թուրքական ընդհանրումները եւ այդպիսով գրավեցին Հայաստանի բանվորների եւ գյուղացիների ուշադրությունը հեղափոխության ընդհանուր խնդիրներից»: «Հայ հոգեւորականները օրհնում էին կամավորական խմբերին եւ աղոթում աստծուն, որ նա օգնի ջարդելու թուրքերին: էջմիածինը իր սեւ ծառայությունը մատուցեց ցարիզմին, հայ աշխատավորությունը կռվի դաշտ ուղարկվեց ցարիզմի համար արյան մեջ խեղդվելու: Հայ աշխատավորությունը միլիոնից ավելի զոհ տվեց, եւ Տաճկահայաստանն ազատվեց հայե-

Հեքիաթ Քրիստոսի մասին, Մոսկվա, 1931: Ա. ԶՈՒՄԱԶԵՆԿՈ, Ինչպես են մարդիկ աստված հնարել, Երեւան, 1933: Վ. ՍԱՐԱԲՅԱՆՈՎ, Ում է պետք Քրիստոսի ծնունդը, Մոսկվա, 1931:

⁶ Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Զատիկի դեմ, Երեւան, 1930, էջ 7: Նաեւ տես Կրոնի դեմ, Երեւան, 1928:

րից: Իրագործվեց ցարիզմի լոգոնգը. «Հայաստանն առանց հայերի»: «Խորհրդայնացման ժամանակ աշխատավորների պատմական եւ դարավոր թշնամի էջմիածինը չէր կարող համաձայնվել այն մտքի հետ, որ նա այլեւս հնարավորութիւն չի ունենալու բանվորների եւ աշխատավոր գյուղացիների արյունը ծծելու, խավարի ու տգիտութեան մեջ պահելու»: «Իաշնակցականները, հայ բուրժուազիան եւ հայ եկեղեցին կրօնը իրենց համար զենք էին դարձրել հայ աշխատավորներին իրենց թուրք եղբայրների դեմ գրգռելու համար: Նույն բանն էին անում նաեւ թուրք փաշաները, աղաները, բեգերը, սուլթանական կառավարութիւնը եւ թուրք ազգային կուսակցութիւնները»: «Քրիստոնեութիւնը հրով ու սրով եւ արյան հեղեղների միջոցով է տարածվել Հայաստանում եւ իր հենց առաջին օրվանից եղել է մի զենք աշխատավորութեանը հիմարացնելու, խաբելու, հնազանդութեան մեջ պահելու, ազգային թշնամութիւն առաջ բերելու եւ շահագործող դասակարգերի իշխանութիւնն ամրացնելու համար»⁷:

Հարկ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ ինչպէս բոլոր մյուս դեպքերում, այնպէս էլ «մարտնչող անաստվածների» պարագայում տեղերում՝ այդ թվում ՀԽՍՀ-ում, առաջնորդվում էին մոսկովյան վերադասի հրահանգներով եւ ցուցումներով: Կատարենք մի քանի բնորոշ մեջբերումներ. «Աշխարհումս կատարված մեծագույն շարագործութիւնների ուսուցիչն ու պաշտելի գիրքը աստվածաշունչն է եղել»⁸: «Ավետարանական Քրիստոսը հարուստների, կապալառուների, հարկահանների եւ նմանների բարեկամն է հանդիսանում»⁹: «Մեր երկրում հեղափոխական, սոցիալիզմ կառուցող կարող է լինել միայն նա, որ չի հավատում ոչ մի աստծու, որ ազատ է կրոնական թուլնից: Սոցիալիզմի կառուցումն ու դասակարգային կռիվն անհնարին է առանց կրօնի դեմ պայքարելու: Ոչ միայն առանց աստծո, այլեւ աստծո դեմ – ահա թե ինչը պիտի լինի մեր լոգոնգը»¹⁰: «Առանց աստված հավատալու ոչ թե միայն ապրել կարելի է, այլեւ աստծուն հավատալը խանգարում է կենսուրախ ապրել, հա-

⁷ Հակակրօնական դասագիրք: Լրացված է հայկական նյութերով, Մոսկվա, 1931, էջ 39, 45, 46, 54, 307:

⁸ Ե. ՅԱՐՈՍԼԱՎՍԿԻ, Աստվածաշունչը հավատացյալների եւ ոչ հավատացյալների համար, Երեւան, 1923, էջ 5:

⁹ Ս. ՉԱՐՈՎ, Անաստվածի կատեխիզիսը, Երեւան, 1931, էջ 49:

¹⁰ Բ. ՄԱԿԱՐՈՎ, Առանց կրօնի թե կրօնի դեմ, Երեւան, 1930, էջ 14:

մոզված կռվել, համարձակ գործել: Ձի կարելի լինել լենինյան եւ աստ-
ծուն հավատար»¹¹:

«ԱՆԱՍՏՎԱԾ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍԱՓՈՂ

Ինչպես հանրային, հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր աս-
պարեզներում, այս ոլորտում եւս իշխանությունները մարտնչող անաստ-
վածների շարժմանը զանգվածայնություն հաղորդելու եւ հակակրո-
նական պայքարն ընդլայնելու նպատակով հրատարակեցին «Անաստ-
ված» ամսագիրը (երկշաբաթյա եւ ամսական)¹², ապա՝ թերթ (5-օրյա եւ
10-օրյա)¹³: Ամսագրի տպաքանակն առաջին իսկ համարից անկայուն էր.
տատանվում էր 1500-ից մինչեւ 6000, եզակի համարներ՝ 11 000: Թերթի
պարագայում տպաքանակն ավելի քիչ էր:

Պարբերականն առաջին իսկ համարից խմբագրականներում մշտա-
պես անդրադառնում էր շարժման ծավալման ընթացքին, առկա դժվա-
րություններին ու խնդիրներին, դրանց լուծման եւ հաղթահարման ուղի-
ներին, հակակրոնական պայքարի խստացման կարեւորությունը՝ նշելով
նաեւ տիրող դժգոհությունը եւ աշխատանքի ցանկալի արդյունքների
բացակայությունը:

Ներկայացնենք մի քանի օրինակ. «Խորհրդային իշխանությունը ոչ
մի կրոնի կարոտ չէ, նա դեմ է ամեն մի կրոնի: Խորհրդային իշխանու-
թյունը գործունե կերպով նպաստում է մասսաների կրոնական թուլնից
ազատագրվելու պրոցեսին՝ իրագործելով հակակրոնական պրոպա-
գանդը խորհրդային պետական ապարատի միջոցով: Ավելի պարզ ու
ուղիղ չէ՞ր լինի արդյոք, եթե եկեղեցիները փակվեին, տերտերներին ու
աղանդավորներին էլ արգելվեր տանել իրենց աշխատանքը: Այդպես
վարվելը արմատապես սխալ կլիներ: Կրոնը հոգեպես ճնշելու ծպտյալ,
քողարկված մի ձեւ է, որից մասսաները անմիջապես ազատագրվել չեն
կարող: Անհրաժեշտ է սխտեմատիկորեն մերկացնել նրանց առաջ կրո-

¹¹ Կարելի է ապրել առանց աստծուն հավատալու: Ինչ էլ ասում է լենինը, Երեւան, 1924, էջ 13:

¹² «Անաստված» ամսագիր — օրգան ՀՍԽՀ ՄԱՄ ԿԽ եւ Երգավխորհրդի, Երեւան, 1928–1934, պատասխանատու խմբագիրներ՝ Պ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Կ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Վ. ԹԱԹԻԿՅԱՆ, Ե. ԽՈԶԱՄԻՐՅԱՆ:

¹³ «Անաստված» թերթ — օրգան ՀՍԽՀ ՄԱՄ ԿԽ, Երեւան, 1933–1935, պատասխանատու խմբագիրներ՝ Վ. ԹԱԹԻԿՅԱՆ, Ե. ԽՈԶԱՄԻՐՅԱՆ, Լ. ՎԱՐԳՈՒՆԻ:

նի դասակարգային դերը, անհրաժեշտ է հակակրոնական մասսայական պրոպագանդ»¹⁴։ «Անաստված»-ի խնդիրն է ավելի սրել պայքար դասակարգային բոլոր թշնամիների — կուլակների եւ հոգեւորականների, կուսակցության եւ Խորհրդային իշխանության խորթ բոլոր իդեոլոգիաների դեմ¹⁵»։

Ձնայած այս ամենին՝ ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ կուլտպրոպ բաժնի մամուլի բաժինը հերթական անգամ դժգոհեց պարբերականի գործունեությունից. «Անաստված» թերթի աշխատանքը գտնել անբավարար, չի տարել մասսայական աշխատանք, կտրվել է մասսաներից, անծրագիր ինքնահոս է աշխատել, անհրաժեշտ է վերակառուցել թերթի աշխատանքը»¹⁶։

Այսուհանդերձ՝ անգամ միության ստեղծումից վեց տարի անց մարտնչող անաստվածների խոսնակն ստիպված էր խոստովանել. «Կրոնը կենսունակ է։ Հազարավոր ու միլիոնավոր աշխատավորներ մինչեւ այժմ էլ այս կամ այն չափով ենթակա են նրա ազդեցությանը։ Կրոնը մինչեւ այժմ դեռ մնում է որպես այն գործոններից մեկը, որոնք դանդաղեցնում են մեր առաջընթացը դեպի սոցիալիզմ»¹⁷։

ՀԱՆ-ի դեմ պայքարում նրան պարբերաբար ու սերտորեն շաղկապում էին կոմունիստական կուսակցության գաղափարական թշնամի Հ. Յ. Դ. հետ։ Իհարկե այդ ամենը բխում էր հենց կոմկուսի հայեցակարգային ուղեգծից։ Այս առումով հատկանշական էր խմբագրականում տրված հետեւյալ ուղեցույց-հրահանգը. «Դաշնակցությունն իր ամբողջ պատմության ընթացքում էջմիածինն ու նրա հետ միասին ամբողջ կղերականությունը ունեցել է իբրեւ զորավիգ իր արկածախնդրական բովանդակ գործունեության համար։ Հայ աշխատավորության գլխով անցած դառնությունների ու կոտորածների, ավերների ու թալանների եւ այդ ամենի հետ միասին տաճկահայ աշխատավորության բնաջնջման գործում հայ հոգեւորականությունը, էջմիածինն իր կաթողիկոսով մնում են դաշնակցության հետ միասին հավասարապես պատասխանատու»¹⁸։ Իսկ հեղինակներից մեկն էլ շարունակում էր այդ միտքը. «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը» կատարյալ տեր ու տնօրենը դար-

¹⁴ «Անաստված», 1928, թ. 1, էջ 1–3։

¹⁵ «Անաստված», 1933, թ. 2, էջ 1։

¹⁶ «Անաստված», 1933, թ. 17, էջ 1։

¹⁷ «Անաստված», 1934, թ. 2–3, էջ 1։

¹⁸ Խմբագրական, Դաշնակցությունը եւ էջմիածինը, «Անաստված», 1928, թ. 3, էջ 1–2։

ձավ էջմիածնի «հոգեւոր» գործերի, իսկ էջմիածնի «ամենայն հայոց հովվապետերը» «հայ հեղափոխական դաշնակցության» ամենամոտ լծակիցը եւ աֆտորիտեւ ու խորհրդատու անձը: Այնպէս որ դաշնակցության վերջին շրջանի պատմության մեջ հազիվ թէ գտնվի շատ թէ քիչ աչքի ընկնող մի ձեռնարկում, որին այս կամ այն ձեւով մասնակցած չլինի եւ էջմիածինը ու ընդհակառակն: Եւ իրոք, էջմիածինը եղել է ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ դաշնակցություն կուսակցության «հոգեւոր» թելը¹⁹:

Բնականաբար պետք է իրենց տեսակետն արտահայտեին բարձրաստիճան գործիչները: Այդ առումով հատկապէս աչքի ընկավ Արտաշես Կարինյանը, որի ծավալուն հոդվածը հրատարակվեց որպէս հատուկ թերթոն²⁰: Սովորական դարձած «ավանդույթի» ուժով Սբ. էջմիածնի հիմնական քաղաքական մեղքն էր համարվում Առաջին աշխարհամարտի եւ Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին Հ. Յ. Դ.-ի հետ իբր ունեցած սերտ կապն ու գործակցությունը. «էջմիածինը դառնում է Դաշնակցության ամենաակտիվ զինակիցը: Սեւազգեստ հայ հակահեղափոխականները կանգնել էին իմպերիալիզմի եւ միջազգային ռեակցիայի դիրքերում: Հայ կղերականները կանգնած են եղել միշտ ջարդարարմաուզերիստների կողքին, դաշնակցական ռեակցիայի սեւազգեստ ժանդարմներն էին»: Իսկ խորհրդայնացումից հետո Սբ. էջմիածնի գնահատականը կրում էր «մահապատժի» բնույթ. «էջմիածնի միաբանությունը կապված էր ամուր շղթաներով թէ մաուզերիստական էմիգրացիայի եւ թէ առանձնապէս իմպերիալիզմի դիվանագիտության հետ: Իրականում ներկայացնում է իրենից միջազգային հակահեղափոխության հետ սերտորեն շաղկապված հայ հակահեղափոխության անհրաժեշտ մասնիկն ու հատվածը»: Պարբերականի գործունյա հեղինակներից էր բարձրաստիճան խորհրդային մեկ այլ գործիչ՝ Հայկ Ազատյանը²¹:

Պատմական բնույթի հոդվածաշարով աչքի էր ընկնում «Աթեյիստ» կեղծանունով Գրիգոր Զուբարը, որի ստապատիր եւ անհիմն վերլուծու-

¹⁹ ՄԱՐԼԵՆ, էջմիածինն եւ դաշնակցությունը, «Անաստված», 1930, թ. 12, էջ 10–12, 1931, թ. 2, էջ 9–11:

²⁰ Ա. ԿԱՐԻՆՅԱՆ, էջմիածինը – ռեակցիայի միջնաբերդ, «Անաստված», 1933, թ. 5–8:

²¹ Հ. ԱԶԱՏՅԱՆ, Երկնային կոնցեսիա, «Անաստված», 1928, թ. 1, էջ 3–5, Կրոնի խնդիրները բուրժուական հեղափոխությունների շրջանում, 1928, թ. 4, էջ 2–6, Բուրժուազիան եւ կրոնը կապիտալիզմի զարգացման բարձր շրջաններում, 1928, թ. 7–8, էջ 2–5, թ. 9–10, էջ 2–5, Բուրժուական գիտությունն ու կրոնը, 1928, թ. 11–12, էջ 3–10, 1929, թ. 9, էջ 2–5, թ. 10, էջ 3–4, 1930, թ. 1, էջ 4–7:

թյունները ոչ մի պատմագիտական քննադատության չեն դիմանում²²։ Օրինակ՝ անբարոյականության գազաթնակետ է նրա հետեւյալ եզրահանգումը. «Գեւորգ կաթողիկոսը եւ դաշնակցությունը թեւ ու թիկունք տալով էնվերներին եւ Թալեաթներին կատարեցին ցարական մինիստրի կամքը, մի բան էլ ավելի՝ Հայաստան թողին առանց հայերի եւ տվին տաճիկներին։ Ահա թե ինչ արդյունք տվեց ցարական իմպերիալիզմի եւ էջմիածնի կղերի դարավոր գործակցությունը»²³։ Հակակրոնական պայքարի անբավարարության՝ պարբերական դարձած փաստագրումից հետո նա հերթական անգամ ընդգծում էր պայքարի հզորացման անհրաժեշտությունը. «Մինչ օրս բացի կենտ ու ջուխտ հողավածներից մենք արժանի չափով չենք մերկացրել «հայ առաքելական» եկեղեցու պատմական-քաղաքական դիմագիծը, սոցիալ-դասակարգային արժեքը, զինակցությունը բոլոր կարգի ու բարքի շահագործողների, բռնակալների հետ։ Մեր պայքարը լինելու է գերազանցապես իդեոլոգիական – դա հակակրոնական պայքարի լավագույն զենքն է հանդիսացել միշտ։ Մենք մարտնչող անաստվածներս կարիքն էլ չենք զգում այլ զենքերի»²⁴։ Ուշագրավ է, որ հեղինակը, ժամանակի՝ արդեն փոխված հրամայականին ենթարկվելով, քննադատության սլաքն ուղղեց նաեւ «ազատ եկեղեցականների» դեմ. «Եկեղեցու հակահեղափոխական գոնափոխության եւ վերակերպության ամենավտանգավոր արտահայտություններից մեկը հենց այսպես կոչված ազատ եկեղեցականությունն է։ Կրոնական շանտաժի ու խաբեբայության այս նոր ասպետները սկսեցին օգտագործել հեղափոխական մեր տոները։ Սկսեցին քարոզել, որ ամենամեծ սոցիալիստը Քրիստոսն է, որ Մարքսն ու Լենինը քրիստոնեական գաղափարի քարոզիչներն ու առաքյալներն են, որ գիտությունն ու կրոնը հաշտելի են եւ այլն։ «Ազատ» եկեղեցականությունը պաշտոնական եկեղեցու «բարեփոխված» հրատարակությունն է։ «Ազատ եկեղեցականությունը

²² ԱԹԵՅԻՍ, էջմիածնի կղերը, բուժուական Հայաստանը եւ մայիսյան ապստամբությունը, «Անաստված», 1930, թ. 3, էջ 1–3։ Քրիստոնեական պետականությունը եւ «լուսավորչի» գահակալությունը, 1930, թ. 12, էջ 12, 1931, թ. 1, էջ 10–12։ Հայ եկեղեցին եւ գյուղացիական ապստամբությունը, 1931, թ. 3, էջ 10–12։ էջմիածինը եւ խորհրդային իշխանությունը, 1931, թ. 11–12, էջ 4–5։

²³ ԱԹԵՅԻՍ, Զարական իմպերիալիզմը, էջմիածնի կղերը եւ տաճկահայերի կոտորածը, «Անաստված», 1929, թ. 11–12, էջ 16–17։

²⁴ ԱԹԵՅԻՍ, Ուժեղացնել իդեոլոգիական պայքարը «ազգային-առնկավար» եկեղեցու դեմ, «Անաստված», 1931, թ. 2, էջ 4–5։

նր» պաշտոնական եկեղեցու քաղաքական-իդեոլոգիական անպատկառ գործակալությունն է»²⁵;

Պատմական նյութերից հիշատակելի է նաեւ Վարդան Պարսամյանի հրապարակումը²⁶:

Մշտական բնույթ էին կրում Քրիստոսի եւ տոների ու ծեսերի դեմ հրապարակումները, հատկապես Նիմանդի հողվածաշարը²⁷, խմբագրականները²⁸ եւ ուրիշների հողվածները²⁹:

Ներկայումս ոչ մի քննադատություն չեն դիմանում այսպես կոչված «գիտական» հակակրոնական հողվածները³⁰:

Պարբերականում, ժամանակի հրամայականին համապատասխան, հակակրոնական գեղարվեստական ակնարկներով հանդես էին գալիս Դ. Դեմիրճյանը, Խ. Դաշտենցը, Գ. Մահարին, էդ. Խոճիկը, Ն. Զարյանը: Առանձնակի հիշատակենք Լեո Կամսարի երգիծական հակակրոնական ֆելիետոնները³¹:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանուր առմամբ՝ «Մարտնչող անաստվածների միություն» հակակրոնական գործունեությունը չունեցավ ցանկալի արդյունք հետեւյալ պատճառներով.

²⁵ ԱԹԵՅԻՍ, Ազատ եկեղեցականությունը եւ նրա սոցիալ-քաղաքական դիմագիծը, «Անաստված», 1931, թ. 5, էջ 4–5:

²⁶ Վ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ, էջմիածինը դաշնակցության փետրվարյան ավանտյուրայի օրը, «Անաստված», 1933, թ. 2:

²⁷ ՆԻՄԱՆԴ, Քրիստոսի ծնունդը եւ մկրտությունը, «Անաստված», 1928, թ. 1, էջ 5–7, թ. 11–12, էջ 1–3: Կրոնական եւ պրոլետարական տոներ, 1928, թ. 4, էջ 7–9: Մատաղ, 1928, թ. 5–6, էջ 12–13: Խաչվերաց, 1928, թ. 7–8, էջ 7–8: Մեծ պասը, 1928, թ. 3, էջ 5, թ. 11–12, էջ 5–6: Քրիստոսի համբարձումը, 1929, թ. 4, էջ 8–9: Անաստվածների տոներ, 1929, թ. 7, էջ 4–6: Հին երկրագործական տոները ու մեր բերքի տոներ, 1929, թ. 8, էջ 8–11: Խաչը, 1930, թ. 3, էջ 5–7: Ինչ էլ գատիկը, 1930, թ. 4, էջ 6–8: Վարդավառ, 1930, թ. 6–7, էջ 21: «Տյառնընդառաջ», 1930, թ. 12, էջ 12–13, 1931, թ. 1, էջ 12–13: «Քրիստոսի հարությունը», 1931, թ. 3, էջ 4–6: Պասի ծագումը, 1935, թ. 3:

²⁸ Հարություն առնող աստվածներ, «Անաստված», 1928, թ. 4, էջ 1–2: Ծննդյան տոն, 1929, թ. 11–12, էջ 3–4:

²⁹ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի «աջը», «Անաստված», 1928, թ. 5–6, էջ 8–11: Հ. Պետրոսյան, Կորչի գատիկը, կեցցե հնգամյակը չորս տարում, 1930, թ. 4, էջ 3–5: Վ. ԲԵՔԱՐՅԱՆ, Աստվածածնա տոներ, 1930, թ. 8–9, էջ 9–10:

³⁰ Ռ. ԳԱՐԻԲԵԼՅԱՆ, Մարդու ծագումը, «Անաստված», 1928, թ. 3, էջ 2–3, թ. 4, էջ 18–21, թ. 5–6, էջ 20–24, թ. 7–8, էջ 9–12, թ. 9–10, էջ 8–10, թ. 11–12, էջ 11–13, 16–19, 1929, թ. 3, էջ 11–13: Զրհեղեղի պատմությունը եւ գիտությունը, 1929, թ. 5–6, էջ 9–10, թ. 7, էջ 6–7:

³¹ ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐ, Քրիստոսի ծնունդը, «Անաստված», 1928, թ. 1, էջ 13–15: Ի խորոց սրտի խոսք ընդ աստծո, 1928, թ. 2, էջ 8:

Միության գործուն միջուկն էապես տարբերվում էր նրա հիմնական աշխատակիցներից, որոնց կրթական ցածր մակարդակը, քաղաքագիտական անպատրաստվածությունն ակնհայտ էին: Աշխատակիցների շրջանում նշանակալից էր անգրագետների կամ կիսագրագետների թիվը: Դասակարգային թշնամու հանդեպ մտավախության պատճառով նախկին հոգեւորականներին քարոզչական նպատակով օգտագործումը մերժվում էր: Հակակրոնական քաղաքական պայքարում ընդգրկված կուսակցական-կոմերիտական պաշտոնյաների համար այդ պայքարը, որպես կանոն, լրացուցիչ ծանրաբեռնություն էր, որից նրանք որեւէ շոշափելի օգուտ չէին ստանում. աշխատանքը կրում էր գերազանցապես հասարակական բնույթ: Եւ զարմանալի չէր, որ անգամ միության շատ բջիջներ ստեղծվում եւ գործում էին իրականում միայն թղթի վրա:

Միության գործունեության ընթացքում խիստ նկատելի էր անհարկի ձեւապաշտությունը, երբ աշխատանքն իբր կատարվում էր ոչ թե վերջնական քաղաքական արդյունքի, այլ պարզապես հաշվետվության ու թվանկարչության համար: Որոշ առումով բացասական դերակատարություն էր ունենում նաեւ ամեն ինչում կուսակցական վերադաս մարմիններից խիստ կախվածությունը, ինչը վարչահրամայական համակարգի պայմաններում միությանը հաճախ զրկում էր նախաձեռնողականության ցուցաբերումից:

Միության հակակրոնական քարոզչության քաղաքական-փիլիսոփայական ելակետերը, կոմունիստական աստվածամերժության տարբերակը զրկում էին շարքային խորհրդային քաղաքացուն եւ լայն ժողովրդական զանգվածներին (գերազանցապես՝ գյուղացիությանը) էաբանական-գոյաբանական հիմնախնդիրների ավանդաբար ձեւավորված պատմական ընկալումներից: «Դրախտ երկրի վրա» հորջորջվող խորհրդային աստվածամերժ գաղափարախոսությունն այդպես էլ ոգեւորությունը զանգվածաբար չընդունեց դարեր շարունակ այլ վարքականոնով ու բարոյականությամբ ապրող բնակչությունը:

Հակակրոնական քարոզչությունը հաճախ իրականացվում էր անկանոն եւ ոչ համակարգված, ձեւական դասախոսություններն արագ ձանձրացնում էին ունկնդիրներին, մանավանդ երբ դասախոսներն ընդամենը տարրական կրթություն ունեին: Այդ քարոզչությունն իրականում ոչ այնքան աստվածամերժական էր, որքան քաղաքական: Դա ոչ այնքան անաստվածության, որքան հակաաստվածության քարոզ էր, ինչը տա-

նամյակներ անց՝ արդեն ներկա պայմաններում, իր դառը պտուղները տվեց ու արտացոլվեց հանրային լայն շրջանակներում, երբ բնակչության զգալի հատված ոչ հավատացյալ է եւ ոչ աստվածամեծ:

Մեր նախնական հաշվարկներով՝ 1920–1930-ական թվականներին հայերեն լեզվով Երեւանում, Մոսկվայում եւ ԽՍՀՄ այլ քաղաքներում հրատարակվել է ընդհանուր առմամբ մոտ 100 գիրք ու գրքույկ՝ շուրջ 350 հազար տպաքանակով, ինչը հիրավի պատկառելի թիվ էր ժամանակի տպագրական սուղ պայմաններում: Սա ինքնին խոսուն փաստ է ՀԱՅ-ի եւ կրոնի դեմ կոմկուսի պաշարի մարտական տրամադրվածության մասին: Սակայն հատկանշական է, որ այդ հսկայածավալ գրականությունը շատ կարճ ժամանակամիջոցում մոռացության մատնեցին անգամ իշխանությունները, եւ այն վերածվեց... թղթի թափոնի:

Փաստորեն՝ շուրջ երկու տասնամյակ գործելով, վայելելով կոմկուսի եւ խորհրդային պետական համակարգի բազմակողմանի եւ ըստ ամենայնի լայն աջակցությունը եւ հովանավորությունը, ունենալով միլիոնավոր անդամներ, լայնատարած կազմակերպչական կառույց, հրատարակչական-տեղեկատվական աննախադեպ աշխույժ գործունեություն, զանգվածային քարոզչություն՝ մարտնչող անաստվածների շարժումն այդուհանդերձ չհասավ այն նպատակին, ինչի համար ծավալվել էր: Խորհրդային իրականությունից հնարավոր չեղավ ոչ մի այն ի սպառ վերացնել հավատքի-կրոնական զգացմունքի գործոնը, այլեւ հակառակը՝ խորհրդային քաղաքացիները շարունակեցին պահպանել հավատն առ Աստված, հաճախել եկեղեցի, նշել կրոնական ծեսեր ու տոներ:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Մարտնչող անաստվածներ, չկայացած նախագիծ, աստվածամեծ, հակակրոնական գործունեություն:

РЕЗЮМЕ

Союз воинствующих безбожников в Армении было основано в 1928 году, были изданы журнал и газета «Безбожник».

Действуя в течение двух десятилетий при поддержке и покровительстве Коммунистической партии и советской государственной системы, союз насчитывал миллионы членов. Союз вел активную издательско-информационную деятельность, массовую пропаганду, но не добился намеченной заранее цели.

Устранить фактор религиозного чувства из советской действительности не удалось. Советские граждане продолжали хранить веру в Бога, посещать церковь, отмечать религиозные обряды и праздники.

SUMMARY

The “Union of Fighting Atheists” in Armenia was founded in 1928, which published a magazine and newspaper entitled “Atheist”.

Operating for two decades with the support and patronage of the Communist Party and the Soviet state system, the Union had millions of members. The Union was active in publishing and information activities and mass propaganda, but it did not achieve its intended goal.

It was not possible to eliminate the religiosity from the Soviet reality. Soviet citizens continued to keep their faith in God, attend churches, and celebrate religious rites and feasts.

